

Körtvélyesi Zsolt

A CSOPORTOS PERLÉS MINT A KISEBBSÉGI JOGVÉDELLEM ESZKÖZE

EGY ELJÁRÁSI JAVASLAT AZ EGYÉNI/KOLLEKTÍV KISEBBSÉGI JOGOK DILEMMÁJÁNAK FELOLDÁSÁRA*

„Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprika-koszorú.

Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük koszorú. Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős. De mégse koszorú.

Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami.

Hát akkor mi?

Aki ezen elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandoz-zanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazság-goknak jöhet a nyomára.”

Örkény István: Az élet értelme (1967)¹

A kisebbségek kollektív jogainak gondolata régóta heves viták tárgya, mind a pontos meghatározást, mind azt tekintve, hogy alátámasztható vagy kívánatos-e ilyen jogok elismerése. Ha abból indulunk ki, hogy vannak olyan legitim kisebbségi igények, amelyeket a szigorúan egyéni jogokon alapuló megközelítés „kiszűr” a jogrendszerből, vagyis a kikényszerítés akadályokba ütközik, akkor érdemes lehet azon gondolkodni, hogy hogyan lehet mégis elismertetni a kollektív jogokat. Egy olyan korban, amikor a populizmus, az illiberalizmus és a nativizmus erősödésével az alkotmányos garanciák és a kisebbségek számára is méltányos megoldások támogatottsága csökken, fontos, hogy innovatív eszközökkel próbáljuk segíteni a kisebbségi jogok védelmét.

A kisebbségi igények elismerésének hagyományos módja a csoportok számára biztosított, kollektív jogok elismertetéséért való küzdelem. Az alábbiakban egy olyan alternatívát javaslok, amely az egyéni megközelítés mellett is számos olyan előnyt nyújt, amely a kollektív jogokért küzdők céljai között szerepel. Amint látni fogjuk, a megoldás ráadásul azok számára is meggyő-

ző előnyöket mutat fel, akik nem érzik túlzónak vagy hibásnak az „egyéni jogi szűrőt”, vagy éppenséggel a jogrendszer szükséges és fontos elemének tekintik azt.

A JAVASLAT

A javaslat szerint a csoportos perlés biztosítása olyan formában, hogy a közvetlenül részt nem vevő érintettekre is kiterjed az eljárás (‘opt-out’), hatékonyabb jogi garanciákat nyújt a kisebbséghez tartozóknak akkor is, ha egyébként az alapul fekvő jogok kizárólag egyéneket illetnek meg. A szabályozás célozhatja kifejezetten a kisebbségeket és a számukra releváns

jogsértéseket, de lehet olyan általános eljárási megoldás is, amely alkalmazható többek között kisebbségi tárgyú perekre. Az alábbiakban egy elvi javaslatot fejtek ki: nem egy meghatározott jogrendszerben alkalmazható konkrét szabályozás kidolgozása a célo-m, csak annak vizsgálata, hogy a csoportos eljárási lehetőség mennyiben jelentene előrelépést a jogvédelem terén, és milyen elvek mentén érdemes kidolgozni egy konkrét szabályozást annak érde-

A LEHETSÉGES CSOPORTON BELÜLI ÉRDEKKÜLÖNSÉGEK KÜLÖNÖS FIGYELMET IGÉNYELNEK, TOVÁBBÁ INDO-KOLT SAJÁTOS GARANCIÁK-KAL KÖRÜLBÁSTYÁZNI AZ ELJÁRÁST, AKÁR SZOROSABB BÍRÓI FELÜGYELET ALÁ HELYEZNI A KÉPVISELŐT, BESZÁMOLÁSI KÖTELEZETTSÉGGEL ÉS AZ ÉRINTETTEK KÉPVISELETET ÉRINTŐ PANASZLEHETŐSÉGÉVEL

* A 124806 és 124804 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD és FK pályázati program finanszírozásában valósult meg.

kében, hogy a megoldás leghatékonyabb módon szolgálja a kisebbségeket érő jogsértések elleni fellépést.

Az eljárás csoportos jellege abban áll, hogy az eljáró fórum első körben megvizsgálja, hogy indokolt-e az ügyet csoportos eljárássá minősíteni, és fennállnak-e a szükséges körülmények; leginkább azt mérlegelve, hogy ez-e az az eljárási forma, amely a jogvita hatékony rendezését szolgálja. (Az amerikai jogi terminológiában ez, pozitív döntés esetén, a 'class certification'.) Ezzel összefüggésben kell arról is dönteni, hogy pontosan milyen jellemzők alapján dönthető el, hogy ki tartozik az érintett csoportba. Ez az igény jellegétől függ, és általában a jogsértő magatartással érintett kört fedti le. Elképzelhető, hogy több alcsoporthoz áll össze a jogosult kör. A csoportos eljárás fontos eleme, hogy előre rendelkezni kell arról is, hogy ki tudja vagy kik tudják ellátni az érintett csoport megfelelő képviselését. A lehetséges csoporton belüli érdekkülönbségek különös figyelmet igényelnek, továbbá indokolt sajátos garanciákkal körülbástyázni az eljárást, akár szorosabb bírói felügyelet alá helyezni a képviselőt, beszámolási kötelezettséggel és az érintettek képviselést érintő panaszlehetőségével. Ezzel meglehetősen összetett jogviták is rendezhetők egyetlen eljárásban.

Lehetséges ellenvetés, hogy az ilyen – átfogóbb, a társadalom szélesebb körét érintő – problémák kezelésére jogalkotói választ érdemes adni, és nem a bíróságok jelentik a megfelelő fórumot. A későbbiekben igyekszem bemutatni, hogy milyen előnyöket jelent mégis a csoportos perlés, és hogyan teszi a bírósági eljárást alkalmassá arra, hogy szélesebb körre kiterjedő jogsértésekre is hatékony választ adjon. Ez különösen fontos a kisebbségi igények esetén, ahol kevésbé van esély többségi támogatásra. Talán az is segíthet a jogintézménnyel szembeni esetleges ellenérzés legyőzésére, ha áttekintünk néhány olyan példát, amelyek esetében megoldásnak bizonyult a csoportos igényérvényesítés. A csoportos jellegűt a felperesi, igényérvényesítési helyzetben vizsgálom; a tanulmány nem foglalkozik az alperesi csoportok vizsgálatával.

A kollektív igényérvényesítésre lehetőséget ad az Európai Szociális Charta;² részben átfedő megfontolások vezették az Emberi Jogok Európai Bírósága előtti *pilot judgment* eljárás kialakítását;³ továbbá számos jogrendszer enged sajátos esetekre *opt-out* jellegű csoportos perlést. Erre a kérdésre még visszatérek, de már itt érdemes megjegyezni, hogy számos létező jogintézmény engedi meg, hogy az érintett ki-

fejezett (egyéni) felhatalmazása nélkül folyjon eljárás a jogát érintő ügyben. Nem véletlen, hogy a kisebbségi helyzethez hasonlóan aszimmetrikus viszonyokat feltételező fogyasztóvédelem terén találunk erre példát, valamint az antidiszkriminációs eljárásokban bevett közérdekű igényérvényesítés is hasonló logikát követ. A tömegtársadalmakban jellemző, széles körben jelentkező káreseményekre általában megfelelőbb válasz lehet az azonos okra visszavezethető kárigények összevont kezelése. Mivel a csoportos perlés gyakorlata és irodalma az Egyesült Államokban a legkiterjedtebb, számos, az alábbiakban használt példát innen veszek, de a célt az, hogy máshol is használható tanulságokhoz jussak. A környékünkön legutóbb Csehországban született javaslat ilyen csoportos perlési megoldásra. Találunk olyan bírósági eseteket is, ahol a csoportos megközelítés megjelent. Az amerikai rendszerben volt rá példa, hogy egy egész törzset ért fegyveres támadás után csoportos

jóvátételi formákat alkalmaztak,⁴ mint ahogy az afrikai regionális megközelítés is nagyobb hangsúlyt fektet a kollektív elemre.⁵ A Nemzetközi Büntetőbíróság áldozatok segítő alapja szintén kiállításba helyezi az áldozati igények csoportos elbírálását.⁶

Látható, hogy bár döntően bírói fórumok előtti eljárásokról van szó, és a tanulmányban gyakran a

csoportos *perlés* kifejezést használom, a legtöbb megállapítás kvázi bírói vagy nem bírói eljárások esetén is érvényes. Fontos további megkötés, hogy a vizsgálat (1) meghatározott kisebbségek (2) meghatározott igényeire koncentrál. Először is, az elemzést a faji,⁷ őslakos, etnikai, nemzeti, nyelvi, vallási kisebbségek körére szűkítem.⁸ Általában ezeknek a csoportoknak esetében tekintik vélelmezhetőnek a kiemelt védelem szükségességét. Például az amerikai gyakorlatban a leghíresebb bírósági lábjegyzet, a *Carolene Products*-döntés 4. számú lábjegyzete⁹ szerint vannak olyan „elszigetelt” ('discrete and insular') kisebbségek, amelyek a többségi elvre alapított politikai döntéshozattól nem feltétlenül várhatnak védelmet.¹⁰ Noha vitatott a pontos meghatározása annak, hogy milyen kisebbségeket illet meg ez a védelem, a nemzetközi jogban megjelennek a meghatározás szempontjai. Például a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló nemzetközi egyezmény tárgya a dokumentum meghatározása szerint „a faj, a szín, a leszármazás, a nemzetiségi vagy etnikai származás” szerinti megkülönböztetés.¹¹ A Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának 27.

cikke „nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek”-ről szól.¹² Nem véletlen, hogy hasonló csoportokat véd a népiertés elleni egyezmény („nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport”¹³) is, továbbá ezek a kisebbségek játszottak központi szerepet a jóvátételi mozgalmakban (elég az őslakosmozgalmakra vagy a rabszolgaság utáni jóvátételi igényekre gondolni). Mindkét esetkör olyan jelenségekre adott jogi válasz, amelyek esetében a jogsértés tömeges jellege miatt különösen releváns lehet a csoportos elbírálás.

A javaslat kapcsán a második, immár a javaslat jellegéből fakadó korlát, hogy milyen típusú igények elbírálásánál érdemes az egyéni sérelmek csoportos elbírálásának előnyeit vizsgálni. Az átfogó kollektív politikai törekvések, amelyek intézményi átalakítást igényelnek, kevésbé alkalmasak bírósági kikényszerítésre, még ha meg is oldható a teljes kisebbségi csoport képvisellete az eljárásban. Konkrét alkotmányos rendelkezés vagy bírósági értelmezés alapján természetesen nem zárható ki, hogy az autonómiára, különösen az elszakadásra vagy a garantált politikai képviseletre vonatkozó kisebbségi igényeket sikerrel lehet jogi úton kikényszeríteni, de nem várható, hogy pusztán a csoportos peresítés lehetővé tétele változást hoz ezen a téren.

A javaslat nem csak azt nem állítja, hogy a csoportos perés mint eszköz valamennyi kisebbségi igény esetén hatékony megoldás, hanem azt sem, hogy minden esetben kívánatosabb eljárási forma, mint az alternatívái. Van, amikor az egyéni igényérvényesítés a valódi cél, és nem vagy csak eshetőlegesen jelenik meg tágabb, stratégiai megfontolás. Stratégiai per esetén is számos indok szólhat akár az egyéni eljárás, akár a közérdekű igényérvényesítés mellett.

Utóbbira példa, amikor a retorziók kockázata miatt vonzóbb alternatíva, ha nem egy jól azonosítható és támadható egyén nevében perelnek, hanem egy jogvédő szervezet maga lép fel.

Ugyanakkor számos olyan jogsértést létezik, ahol akár a jogsértés kiterjedtsége, tömeges jellege, akár a rendszerszerűsége miatt elképzelhető, hogy csoportosított elbírálás esetén hatékonyabb lehet a jogorvoslat. Ilyenek lehetnek a gyarmatosításhoz és nemzetépítéshez kötődő (múltbéli) igények: például az őslakosok földigénye; a kultúrávesztésből fakadó jogsérelmek; a csoportot célzó és tömeges erőszakos cselekmények, különösen a népiertés (a náci népiertés vagy

a világszerte számos helyen, egészen az utóbbi időkig fellángoló konfliktusok során elkövetett etnikai tisztogatások – a volt Jugoszláviától Ruandán át Mianmarig); valamint más, súlyosan diszkrimináló intézkedések, például a rabszolgaság, az apartheid, az erőszakos áttelepítés, az elkülönítés – mint a *Korematsu*-ügyben sérelmezett (és annak idején alkotmányosnak talált) amerikai gyakorlat a japán származásúak taborba zárására; vagy az őslakos gyermekek bentlakásos iskolákba hurcolása (az „ellopott generációk” ügye Ausztráliában és a hasonló kanadai gyakorlat).

Idé tarozhatnak a nem kifejezetten erőszakos, de hasonlóan átfogó jogsértő gyakorlatok, mint az oktatási szegregáció és általában a diszkriminatív mintázatot követő, egész kisebbségeket vagy azok csoportjait hátrányosan érintő intézkedések. Susan Sturm szerint a közjogi jogsértések esetén a kár gyakran „megfoghatatlan, szimbolikus és nehezen mérhető”.¹⁴ Ezekben az esetekben a csoportos megközelítés segítheti, hogy jogilag megragadható sérelmet azonosítsunk és orvoslattal találjunk.

A kollektív jogok elfogadhatóságának kérdésével

nem foglalkozom, mert úgy gondolom, hogy az elfogadó és az elutasító nézet képviselői számára is meggyőző érvek szólnak e javaslat mellett. Nem foglalkozom azal a vitával sem, hogy a nagyobb csoportokat érő és érzékeny politikai kérdéseket felvető igények elbírálása mennyiben tartozik a bíróságokra és a kvázi-bírói eljárásokra. Abból indulok ki, hogy a jogsértések megtörténte elég indok a bírói jogorvoslatra, ami természetesen nem zárja ki, hogy a politikai hatalmi ágak is részt vegyenek a megoldáskeresésben; a kisebbségek szempontjából meg-

felelő rendezéshez sok esetben ez utóbbi kifejezetten kívánatos, vagy egyenesen nélkülözhetetlen.

Miután körülírtam, hogy milyen körben érvényesek a javaslat kapcsán az alábbiakban megfogalmazott érvek, először azt vizsgálom, hogy a hagyományos megközelítésnek milyen hiányosságai vannak, amelyek orvoslására a csoportos perés alkalmazása képes, majd a csoportos eljárás előnyeit és a kapcsolódó nehézségeket veszem sorba. Amellett érvelek, hogy a csoportos perés lehetőségének megteremtése nem csupán megfontolandó lehetőség, hanem a hatékony jogorvoslat követelményének megvalósítását jelenti.

A KISEBBSÉGHEZ TARTOZÓKAT ÉRŐ DISZKRIMINÁCIÓ GYAKRAN STRUKTURÁLIS; ANÉLKÜL VEZET ELTÉRŐ BÁNÁSMÓDHOZ, HOGY AZ EGYEDI ÜGYBEN IGAZOLNI LEHETNE A DISZKRIMINATÍV SZÁNDÉKOT VAGY HATÁST, ÉS CSAK A BIZONYÍTÉKOK TÁGABB ÉRTÉKELÉSE, PÉLDÁUL ÁTFOGÓBB STATISZTIKAI ÖSSZEHASONLÍTÁST KÉPES MEGGYŐZŐEN IGAZOLNI, HOGY HÁTRÁNYOS MEGKÜLÖNBÖZTETÉS TÖRTÉNT.

A KISEBBSÉGI JOGI GARANCIÁK HIÁNYOSSÁGAI

Kevesen vitatják, hogy a fentebb felsorolt kisebbségi jogi jogsértések orvoslása fontos célkitűzés, ugyanakkor ebből még nem feltétlenül következik az a meggyőződés, hogy kollektív eljárásra van szükség. A következőkben néhány olyan problémát emelek ki, amelyek általánosságban indokolják a reform szükségességét. (A javaslatról várható előnyök áttekintésekor részletesebben tárgyalom, hogy milyen hiányosságokat tud kezelni egy csoportos eljárás.)

A meglévő kisebbségi jogi garanciák egyik döntő hiányossága, hogy a gyakran költséges egyenlőségi intézkedésekhez nem biztosítanak kikényszeríthető vagyoni-pénzügyi háttérrel. Az egyébként is számos hiányossággal küzdő nemzetközi kisebbségi jogi szabályozás ezt a problémát illetően leginkább hallgat.

Egy másik fontos hiányosságra már utaltam: a nyugati, liberális jogrendszerek hajlamosak a nem – vagy csak nehezen – egyéniesíthető jogsérelmek kezelésének elutasítására. Az egyéni megközelítés mélyen gyökerezik a liberális hagyományban. Ez az a jelenség, amelyet Charles Taylor „atomizmus”-ként ír le, és amely szerinte hajlamos figyelmen kívül hagyni azt, hogy az önállóan döntő egyén antropológiai képe mögött ott vannak a közösségek, amelyek az egyénnek megmutatják a választási lehetőségeit.¹⁵ Gerald Frug a jogrendszer esetén mutatja be azt az ellenségességet, amellyel a nem egyéni vagy állami, „köztes” szinten lévő szereplőket szokás kezelni.¹⁶ Danyl Levinson kritikával illeti azt a megközelítést, amely átfogóbb folyamatokból kiragadott, elszigetelt eseményeket értékel, olykor lényeges elemeket hagyva ki a jogi értékelésből.¹⁷

Will Kymlicka a nemzetközi kisebbségi jogokat tárgyaló könyvében¹⁸ arra jut, hogy a fennálló rendszer meglehetősen távol jár az érintettek törekvéseitől; az őslakosok igényeit leszámítva, mivel a jogi kötőerővel ugyan nem bíró, de az ENSZ Közgyűlés által elfogadott vonatkozó nyilatkozat számos őslakosok részéről támasztott követelést elismer. Persze ez önmagában nem feltétlenül lenne hiba – nem biztos, hogy igazolható igényekről van szó –, de Kymlicka hozzáteszi, hogy a rendszer mind normatív, mind gyakorlati szempontból fenntarthatatlan. Az egyik probléma, hogy a kollektív

elem elismerése („őslakos népek jogai” szemben a „nemzeti kisebbséghez tartozó egyének jogai”-val) önkényes kategóriákon alapszik. Ez pedig azzal jár, hogy számos, egyébként legitím kisebbségi igény elismerését a nemzetközi jog alapján jogszerűen tagadják meg államok.

Jellemzően ugyanez a sorsa azoknak az igényeknek, amelyeknél a bizonyítékok nem egyéniesíthetőek. A kisebbséghez tartozókat érő diszkrimináció gyakran strukturális; anélkül vezet eltérő bánásmóddhoz, hogy az egyedi ügyben igazolni lehetne a diszkriminatív szándékot vagy hatást, és csak a bizonyítékok tágabb értékelése, például átfogóbb statisztikai összehasonlítást képes meggyőzően igazolni, hogy hátrányos megkülönböztetés történt. A bíróságok gyakran söpörnek le bizonyítékot amiatt, mert az nincs elég szoros összefüggésben a vizsgált jogsértéssel – ami diszkriminatív gyakorlat bizonyítása esetén azzal fenyeget, hogy a hátrányos megkülönböztetés láthatatlan marad, és hatékony jogorvoslat sem lesz elene.

Van, hogy a csoportot célzó fellépés hatását sikerül egyéni jogsérelemre lefordítani, például a közös-

szég tagjainál jelentkező pszichés ártalmak esetén vagy a családi kapcsolatok jogi elismerésével kapcsolatos ügyekben, de ez sem mindig járható út. Egyrészt a bíróságok nem minden jogsérelem esetében ismerik el az ilyen típusú hatás jogi érvényesíthetőségét, másrészt éppen a legsúlyosabb esetekben – népiptások és hasonló tömeges jogsértések esetén, amikor teljes családok, közösségek halnak meg – még a kiterjesztett egyéni megközelítés alkalmazása mellett is előfordulhat, hogy nem lesz senki, aki a jogsértővel szemben fel tudna lépni.

AZ ITT VIZSGÁLT JAVASLAT SZERINT A KISEBBSÉGI JOGOK HATÉKONYABB VÉDELME VÁRHATÓ EGY OLYAN LEHETŐSÉGTŐL, AMELY BIZTOSÍTJA, HOGY A KISEBBSÉGI IGÉNYEK ÉRVÉNYESÍTÉSE SORÁN AZ ELJÁRÁSBAN KÖRÜLÍRT – A JOGSÉRTÉS ÁLDOZATAIT MAGÁBAN FOGLALÓ – CSOPORTOK ANÉLKÜL LÉPJENEK FEL, HOGY EHHEZ VALAMENNYI TAG BELEEGYEZÉSET MEGSZEREZNÉNK, ÉS AMELYNEK RÉVÉN LEHETŐVÉ VÁLIK, HOGY A CSOPORT EGÉSZÉRE VONATKOZÓ JOGORVOSLATOT ÁLLAPÍTSANAK MEG

A kollektív szemlélettel szembeni fenntartások egy része indokolható. Amint az állam nevében fellépőkkel szemben is szükség van alkotmányos biztosítékokra, a hatalom korlátozására, éppúgy előfordulhat, hogy egy kollektíva nevében fellépők elnyomják a csoport egyes tagjait. Az erőteljesebb kollektív elismerés melletti érvek – az előnyök ismertetésén túl – attól lehetnek meggyőzőek, ha bemutatják, hogy hogyan kezelhetőek a csoporttal szembeni fenntartások. A következőkben arra vállalkozom, hogy röviden áttekintsem csoportos perlés mint lehetőség bevezetésének következményeit a kisebbségi igényérvényesítés terén. Amellett érvelek, hogy ez a meg-

oldás úgy nyújt számos előnyt, hogy közben megfelelő biztosítékot is nyújt a kollektív jogok kapcsán felmerülő kockázatok ellen is.

Az itt vizsgált javaslat szerint a kisebbségi jogok hatékonyabb védelme várható egy olyan lehetőségtől, amely biztosítja, hogy a kisebbségi igények érvényesítése során az eljárásban körülírt – a jogsértés áldozatait magában foglaló – csoportok anélkül lépjenek fel, hogy ehhez valamennyi tag beleegyezését megszereznék, és amelynek révén lehetővé válik, hogy a csoport egészére vonatkozó jogorvoslatot alapítsanak meg.

Az alábbiakban először a csoport jogi kezelését – a tagság meghatározását, a megfelelő képviselő biztosítását –, a csoportos kezelésből fakadó szimbolikus előnyt és a rugalmasság érvét vizsgálom, majd a tanulmány központi gondolatát részletezem; azt, hogy milyen lehetőségeket hordoz magában a csoportos perlés bevezetése a kisebbségi jogérvényesítést illetően. A hatékonyabb jogorvoslat nem csak a méretgazdaságosság miatt jelent előrelépést, de számos értelemben egyenlősítő hatással járhat, ellensúlyozhatja az intézményi részrehajlást.

A csoport mint peres fél: meghatározás, képviselő és szimbolikus üzenet

Egy csoportos eljárásban először arról kell döntést hozni, hogy az eljáró fórum elfogadja-e, hogy az adott esetben helye van csoportos igényérvényesítésnek, majd arról születik döntés, hogy milyen csoportról van szó (melyek a csoporthoz tartozás feltételei), és hogy ki alkalmas arra, hogy ellássa a csoport képviselőt. Ezt követően kezdődik el a jogvita a jogsértésről, a bizonyítékokról és a megfelelő jogorvoslatról, majd születik meg az egész csoportra irányadó döntés. Mind a bizonyítékok mérlegelése során, mind a megfelelő szankcióról való döntéskor fontos szerepet játszhat, hogy egy teljes csoportról születik döntés.

Az egyik legfontosabb kihívás az eljárás során a csoport meghatározása és a megfelelő képviselő biztosítása. Esetenként nehézséget jelenthet ugyan a csoport határainak meghúzése, de amikor az érintettek köre egy konkrét jogsértéshez kapcsolódóan releváns, könnyebben eldönthető, hogy ki tartozik a csoportba, és ki nem, mintha általában kellene meghatározni az adott kisebbséghez tartozók körét. Az érvényesített igénytől függően változhatnak a „tag-

ság” kritériumai és a csoportösszetétel. Ebben az értelemben a csoportos perlés csoportfogalma „egyénesítettebb” annál, mint amely a kisebbségek politikai elismerése kapcsán használatos, ugyanis a konkrét, egyéneket érintő jogsértéshez illeszkedik. A képviselő kérdésének rendezése is kisebb nehézséggel jár: nem arra kell megoldást találni, hogy ki képviseli a kisebbséget általános jelleggel, hanem arra, hogy a jogsértéshez igazodva körülírt csoport peresített igényét ki tudja hatékonyan érvényesíteni. A korlátozott – az eljáráshoz kötött – elismerés azt

is jelenti, hogy kevésbé kell az állam, az intézmények és a többség ellenkezésével megküzdeni.

Korábban utaltam arra, hogy a javaslatban csoportos perlés alatt azt értem, ha olyan felekre is kiterjed az eljárás, akik nem hatalmazták meg a képviselőt. (Ellenkező esetben *opt-in* eljárásról beszélünk, amely a hagyományos pertársasági megoldások esetén elérhető, de nem jelent valódi kol-

lektív elemet. Szintén nem tárgyalom itt azt a dilemmát, hogy mely esetekben indokolt nem csak az *opt-out* típusú eljárást engedni; sőt, egyenesen kizárni a kilépés lehetőségét, mint az Egyesült Államok-beli „kötelező csoportos jogérvényesítés (mandatory class action)” során.¹⁹ Központi eleme a koncepciónak, hogy a csoport meghatározása és elismerése azzal jár, hogy a döntés a csoport valamennyi tagjára vonatkozik; arra is, aki maga nem indított eljárást, vagy nem adott meghatalmazást. A jogsértés jellegétől függően az elismerés során indokolt lehet biztosítani azt a lehetőséget, hogy kifejezett nyilatkozáttal valaki kimaradjon az eljárásból annak ellenére, hogy a csoporthoz tartozás feltételeit teljesíti (*opt-out*).

Könnyen belátható, hogy ez a megoldás a tisztességes eljárás sérelmét jelentheti: hogyan igazolható egy peres eljárásban, hogy olyan felek ügyében is döntenek, akik maguk nem egyeztek bele az eljárásba? Az egyik lehetséges válasz erre a kilépés lehetőségének biztosítása: ha valaki egyéni eljárást szeretne, lehetősége van rá. Azonban ezen túl is igazolható a csoportos eljárás, például a részvételi és az érdekalapú képviselő közötti különbségtétel alapján, arra jutva, hogy az utóbbi alkalmasabb megközelítés a sok érintettre kiterjedő közjogi jogérvényesítés esetén.²⁰ Gyakori, bár ritkán tudatosított jelenség a bírósági jogérvényesítés során, hogy olyan eljárásban születik a jogainkat érintő döntést, amelyben semmilyen módon nem vettünk részt. Annál meggyőzőbb ez a szempont, minél inkább igaz az adott eljárásra, hogy az adott ügyben áttételesen valamennyi érintett jo-

gát elbírálják. Tipikusan ilyenek az átfogóbb, intézményes gyakorlatok, állami intézkedések megváltoztatását célzó perek, illetve általában a stratégiai perek – az ilyen ügyek a kisebbségi igényérvényesítés terén gyakoribbak. Ha alkotmányellenesnek nyilvánítják néhány diák faji alapú iskolai szegregációját, az sok más, hasonlóan diszkriminációt elszenvedő diák jogát is érinti. Ha egy érintett fellép a melegek hadseregbeli hátrányos megkülönböztetésével szemben, a muszlim nők kendőviselése mellett vagy a melegházasság elismerése érdekében, ott a gyakorlat bármilyen irányú megváltoztatása szükségképpen kihat a többi érintettre is. Ha egy személy fellép az állami intézmények nyelvhasználati gyakorlatával szemben, az az adott nyelvet (vagy más kisebbségi nyelvet) használók teljes csoportjára kihatással van. Ha valaki a szlovák nyelvtörvény alapján kialakult, magyar nyelvhasználatot érintő gyakorlatot sérelmezi és peresíti, az valamennyi kisebbségi nyelvhasználóra hatással lehet. Mindez nem jelenti azt, hogy a teljes csoportnak szükségképpen perben kell állnia. Ezt az érvet a végletekig feszítve arra jutunk, hogy minden perben mindenkinek – akár egy ország teljes lakosságának – perben kell állnia, hiszen például az adófizetés révén nagyon sokan lehetnek tág értelemben vett érintettjei egy-egy ügynek. A példák csak arra mutatnak rá, hogy számos esetben magától értetődőnek vesszük, hogy érintettek jogairól úgy döntenek egy eljárásban, hogy jelentős részük nem vesz részt benne, nincs ráhatása az időzítésre, az ügy kiválasztására és felépítésére.

Ezekről az dönt, aki leghamarabb tud magasabb bírói fórumhoz eljuttatni egy ügyet. Másképp fogalmazva, a gyakorlatban nem az egyéni meghatalmazást és a részvételi képviselő elvét alkalmazzuk ilyen ügyekben, hanem az érdekképviselő elvét: elfogadjuk, hogy az áldozati csoport egyetlen vagy néhány tagja fellépjen az egész csoport érdekében. Ehhez képest jelent előrelépést a csoportos perlés, amelynek során a bíróságot törvény kötelezi annak külön vizsgálatára, hogy megfelelően képviselt-e az eljárásban a csoport valamennyi tagja. (Néhány kapcsolódó problémára visszatérek a rugalmasság érvénél.)

A csoport elismerése, ha végül sor kerül rá, már önmagában olyan üzenetet hordozhat, ami által része lesz a jogorvoslatnak. Ahogy láttuk, gyakori kisebbségi igény, hogy a jog csoportként ismerje el őket, például elismerje, hogy kollektívaként áldozatai egy-egy jogsértő gyakorlatnak. A csoportos perlés nem jelen-

ti egy kisebbségi csoport egyszer és mindenkorra szóló elismerését, azonban jogilag megragadhatóvá és könnyebben kommunikálhatóvá teszi azokat a helyzeteket, amikor egy múltbeli vagy egy folyamatos jogsértés egy teljes csoportot érint. Bár amellet érvelek, hogy számos tartalmibb előnyt is hordoz a javaslat, az ügy kimenetelétől függetlenül értéknek tekinthető, hogy ez az eljárási forma csoport szintű törekvések megjelenítésére képes, és azt az üzenetet közvetíti, hogy a (demokratikus közeg esetén) jellemzően többségi döntésből fakadó jogrendszer kezelni tudja a kisebbség igényeit is.

Hatékonyabb jogorvoslat és egyenlősítő hatás

A csoportos perlés a hagyományos értelemben vett hatékonyságot is javíthatja – sok per és potenciális igény helyett egyetlen eljárásban elbírálható a jogvita –, ugyanakkor a kisebbségi jogérvényesítés igazi előnyét a csoport ereje jelenti: olyan igények is érvényesíthetővé válnak, amelyek vagy eleve kiszorulnának a bíróság látóköréből, vagy kevés esély lenne az érvényesítésükre, bizonyítási vagy erőforrásbeli nehézségek miatt.

Fontos látni, hogy a hatékonyság érve nem pusztán arról szól, hogy adott esetben megfontolható ennek a megoldásnak a törvényi szabályozása, ha a jogalkotó hatékonyságra törekszik. A máshogy nem biztosítható jogorvoslat elősegítése emberi jogi jogsértések esetén önmagá-

ban is emberi jogi követelmény, a hatékony jogorvoslat a nemzetközi jogban is megfogalmazott cél.²¹ Az államoknak kötelessége hatékony jogorvoslatot biztosítani az emberi jogi jogsértésekre, amint ezt különböző emberi jogi tárgyú dokumentumok ki is mondják, például az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (8. cikk), az Emberi Jogok Európai Egyezménye (13. cikk), a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (2. cikk), a Faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszö-

öböléséről szóló egyezmény (6. cikk), az Emberi Jogok Amerikai Egyezménye (25. cikk), az Ember és Népek Jogainak Afrikai Chartája (7. cikk). Az ENSZ Közgyűlése által 2005-ben elfogadott, súlyos jogsértések esetén biztosítandó jogorvoslatra vonatkozó alapelveket és iránymutatásokat rögzítő dokumentum²² külön nevesíti a csoportokat célzó jogorvoslatot. A dokumentum preambuluma leszögezi, hogy a jogsértések lehetnek kollektívek, illetve érinthetnek

csoportokat, és a 8. pontban az áldozat fogalmának meghatározása is tartalmaz utalást arra, hogy a jogsértés lehet „egyéni vagy kollektív”. A 13. pont kötelezi az államokat, hogy törekedjenek olyan eljárások kialakítására, amelyek lehetővé teszi, hogy adott esetben csoportok is előterjeszthessenek reparációs igényt. Érzékelhető egyfajta törekvés arra, hogy a jog megfelelő választ találjon a tömeges jogsértésekre. A jelen tanulmány ehhez kíván hozzájárulni. Ha egy adott kisebbségi igény esetében a csoportos perlés nyújtana hatékony jogorvoslatot, akkor ennek a megoldásnak a biztosítása az érintett állam nemzetközi jogi kötelezettsége.

Az alábbiakban először a szűkebben vett hatékonysági érvet vizsgálom, majd rátérek a csoportos perlés mellett szóló tágabb egyenlőségi érvekre.

A csoportos perek általában összetettebbek, mint az egyéni ügyek, ugyanakkor az összevonással nőhet nem csak az eljárási hatékonyság – beleértve a párhuzamoságok csökkentését, a bizonyítást, az erőforrások koncentrációját vagy a jogorvoslatot –, de a jogkövetkezmények alkalmazása is hatékonyabb lehet. Jack B. Weinstein amerikai bíró az ismétlődő ügyek számának csökkentését emeli ki. Akár marasztalással, akár a jogsértés hiányának megállapításával, akár egyezséggel zárul az eljárás, csoportos per esetén a döntés kiterjedt jogviták végére tehet pontot (‘closure’). Ezt az elemet gyakran úgy emelik ki, mint ami az alperesi érdeket is szolgálja: a károkozó egyszeri kifizetéssel mentesülhet a további perek és igények fenyegetésétől.²³ Másfelől viszont az ügyek egyéni elbírálása teret engedhet annak, hogy a bírósági rendszer kísérletezzen, és az egyedi döntések és jogorvoslatok végén jobban átgondolt, illetve már tesztelt döntést hozzon. Ez azonban azzal is járhat, hogy az egyes ügyekben eltérő döntések születnek, a korai pereskedők kockázata nagyobb, és hosszabb időre van szükség, mire a végleges döntés megszületik, és még ekkor is esetleges és töredeztetett lehet a kép, hogy milyen mértékben felel végül az alperes a szélesebb körben okozott károkért. Fontos látni, hogy az ügyek összevonásával csökkenhet ugyan a bizonytalanság és az ügyekkel töltött idő, de a jogorvoslati szinteken való kísérletezés lehetősége egyetlen – vagy legalábbis kisebb számú – eljárásra korlátozódik.

Az aggregálás azzal is járhat, hogy az egyébként nem – vagy nem gazdaságosan – érvényesíthető igények is peresíthetővé válnak, illetve nő a győzelem esélye, ha az összevonás révén nagyobb a bizonyításra vagy általában

az eljárásra fordítható összeg. Az igények összevonása a peres felek számára is lehetővé teszi az erőforrások koncentrálását. Mivel ez alperesi oldalon gyakran adott (sokszor az állam vagy egy bizonyos gyakorlattert felelős intézményi szereplő képében), a csoportos perlés a felek közötti egyensúly megteremtésének irányába hat: egy erős szereplővel szemben nem töredeztetett tényezők, hanem egységes képviselő áll. Nagyobb a valószínűsége, hogy sikerül finanszírozni a jöllehet drágább, de alaposabb felkészülést, ha úgy indul a per, hogy a felperesi oldal az érintettek szélesebb tömegét képviseli. Az ügyek összevonása a méretgazdaságosság szempontjából jelentős: a nagyobb ráfordítás révén szélesebb körű bizonyításra nyílik lehetőség, és magasabb színvonalú képviselőt válik elérhetővé.²⁴

A csoportos perlés segíthet az olyan igények érvényesítésében, amelyeknek a peresítése egyéni úton nem lenne kifizetődő, összességében hozzájárulva ahhoz, hogy a kisebb jogsértések esetén is hatékony elrettentő erővel lépjen fel a jog. A kisebbségi jogi jogsértések típusainál utaltam a népirtásra mint a legsúlyosabb jogsértésre. Mi a helyzet a spektrum másik végével, az olyan jogsértésekkel, amelyek csekély mértékűek ahhoz, hogy kifizetődő legyen a peresítésük?²⁵ Elképzelhető-e például, hogy a nyelvhasználattal kapcsolatos kisebbségi jogi jogsértések érvényesítése ne pluszkiadásokkal járjon, hanem az egyéni nézve elenyésző mértékű nem vagyoni igények összekapcsolása révén, nagyobb számú tényleges vagy potenciális áldozat nevében fellépve, materiális értelemben is megérje a

AZ AGGREGÁLÁS AZZAL IS JÁR HAT, HOGY AZ EGYÉBKÉNT NEM – VAGY NEM GAZDASÁGOSAN – ÉRVÉNYESÍTHETŐ IGÉNYEK IS PERESÍTHETŐVÉ VÁLNAK, ILLETVE NŐ A GYŐZELEM ESÉLYE, HA AZ ÖSSZE VONÁS RÉVÉN NAGYOBB A BIZONYÍTÁSRA VAGY ÁLTALÁBAN AZ ELJÁRÁSRA FORDÍTHATÓ ÖSSZEG

jogérvényesítés? Bár sok minden múlik a konkrét szabályokon és a joggyakorlaton, a csoportos perlés lehetővé tétele segíthet abban, hogy a hagyományos bírói jogorvoslati út az ilyen helyzetekre is megoldást nyújtson. Ennek nem csak a jogsértés áldozatainak szempontjából van jelentősége, hiszen a „jogsértés és jogsértés”, „jogsértő és jogsértő” közötti önkényes különbségtétel megszűnését is eredményezheti. Igazolható-e, hogy egy technikainak tűnő körülménynek (hogy széttöredeztetett módon jelenik-e meg a kár) adott esetben döntő hatása van arra, hogy a károkozót felelősségre vonják-e? Van-e különbség aközött, ha a jogsértők tízezer embert károsítanak meg fejenként ezer forinttal, vagy néhány ember megkárosítva szereznek tízmillió forintot? A jogsértő megmenekülhet a jogkövetkezmények elől – sőt, következmények nélkül folytathatja a jogsértést –, ha az okozott kár kellően széttöredeztetett. Ez önmagában

indokolthatlan megkülönböztetéshez vezethet, ha közben a kár társadalmi szinten ugyanolyan jelentős, mint ha koncentráltabban jelentkezne a jogsértő magatartás hatása. Az egyéneket csekélyebb mértékben érintő, de társadalmi léptékben már érzékelhető károkozásokhoz is hatékony jogérvényesítési mód lehet a csoportos perlés, a „sok kicsi sokra megy” logikáját követve, ami visszatartó erő jelenthet akkor is, ha a jogsértés áldozatainak egyenként nem érné meg fellépni a jogsértéssel szemben.²⁶ A csoportos perlés tehát hatékony jogorvoslatot nyújthat olyan esetekben is, amikor az egyéni eljárások nem lennének hatékonyak.

Vannak továbbá olyan igények, amelyek egyáltalán nem vagy csak jelentős nehézséggel egyéniesíthetőek, illetve olyanok, amelyeket a jogrendszer nem tud „értelmezni”. A kulturális jellegű veszteségek, mint például a nyelv vagy a korábbi generációk tudásának elvesztése, nehezen ragadhatók meg egyéni szinten, és ritkán érvényesíthetők hatékonyan. Ha a jogrendszer a „jogilag nem értelmezhető” veszteségeket nem ismeri el, akkor David Rosenberg szerint csak részleges kártérítést tud nyújtani, az intézményrendszer elfogultsága pedig további jogkorlátozást eredményezhet, különösen a kisebbségek vagy a szegények számára.²⁷

A csoportos perlés jogorvoslatot nyújthat olyan kisebbségi igények esetén, amelyek a nyugati típusú jogrendszerek részrehajlása miatt nem kapnának védelmet. Korábban szót ejtettem arról, hogy a nyugati jogrendszerek fontos jellemzője (és sokszor erénye) az egyéni elbírálás előnyben részesítése, a kollektív megfontolásokkal szemben pedig a szkepszis vagy egyenesen az elutasítás. Fontos azonban látni, hogy ez oda vezethet, hogy kisebbségek esetében a jogrendszer kizárja a csoportos igények elismerését. Különösen olyan kisebbségeket érinthet ez hátrányosan, amelyek esetében lényegesebb a kollektíva szerepe. Az óslakos népek jogairól szóló nyilatkozat – amelyet az ENSZ Közgyűlése 2007-ben fogadott el – jól tükrözi a megfogalmazásában ezt a szempontot: a legtöbb kisebbségi jogi dokumentummal szemben kifejezetten kollektív nyelvezetet használ.²⁸ Vannak olyan, a kollektívára nagyobb hangsúly helyező kisebbségi kultúrák, amelyek esetében a közösségi tulajdon az uralkodó tulajdoni forma. Európában például a számi kisebbség esetén érzékeltethető ez a probléma: a rénszarvastartásra közösen használt legelők vonatkozásában nemcsak az egyéni tulajdon jogi fogalma hiányzott, de a tulajdonviszony állami dokumentációja is. A kulturális különbségekre érzékeny

norvég bírói megközelítés azokból a történeti forrásokból indult ki, amelyek igazolták ezt a birtoklási formát, és vélelmet állított fel a számi földhasználati jogok mellett, amelyet a (jellemzően többségi társadalomhoz tartozó) földtulajdonosoknak kellett további bizonyítékokkal alátámasztva vitatni.²⁹ Egy enél szigorúbb, egyedi bizonyítékokat megkövetelő hozzáállás esetén – a szomszédos Svédországban hasonló ügyekben hosszú ideig ez volt a gyakorlat – a kisebbséghez tartozók igényei akár teljesen kívül is rekedhetnek a jogi elismerés határain.³⁰

A nagy számok ereje – ami alapján belátható, hogy újabb diszkriminációhoz vezet, ha túl könnyen lesöpörjük a kisebbségek által megfogalmazott, a többségi jogi nyelv által nehezebben megragadható igényeket – alkalmas lehet a bizonyítási teher megfordítására és általában a bírósági győzelemhez szükséges érzékenyítésre.

Kisebbségi kontextusban különösen jelentős előny lehet a csoportos perlés megerősítő funkciója: a tömeges fellépés védelmet jelenthet, és önmagában is fontos szimbolikus üzenetet hordozhat, ami szervezési segítséget jelenthet a további (politikai) küzdelmekhez. A csoportos fellépés révén a megtorlástól való félel-

mükben nem perlő felek is jogorvoslatot juthatnak.³¹ Előfordulhat, hogy egyenként nem vállalnák fel a szereplést és a konfrontációt, de egy csoport tagjaiként kellően védve érzik magukat, miközben megmarad számukra az eljárás azon előnye, hogy ha kívánják, aktív szereplők maradhatnak az ügyben. Megtorlástól való félelem esetén jó megoldás a közérdekű perlés lehetősége is, és valóban vannak esetek, amikor jobb, ha külső szereplő – jellemzően egy jogvédő szervezet – lép fel. Ugyanakkor ez a megoldás azzal járhat, hogy az érintettek kevésbé vagy egyáltalán nem lehetnek befolyással a jogérvényesítési stratégiára,³² ahogy ez egyéni eljárásokként megindított stratégiai perek megindításánál is előfordulhat. Brandon L. Garrett mutat rá arra, hogy alkotmányos ügyekben az egyéni eljárásoknak túl nagy jelentősége lehet, túl sok minden múlhat azon, hogy éppen abban az ügyben milyen egyedi körülmények álltak fenn. Szerinte az aggregálással nő a legitimitás, a részvétel és a képviselés.³³ A sikeres kisebbségi jogérvényesítés visszaadhatja vagy erősítheti a kisebbséghez tartozók hitét, hogy a jogintézmények őket is védik.

A csoportos perlés eszköze révén érzékletesebben jeleníthetők meg az áldozatok, illetve a jogsértés kiterjedtsége és hatása. A per szimbolikus hatása önmagában hozzájárulhat a jóvátételhez: része lehet egy

átfogóbb stratégiának, amely felhívja a társadalom figyelmét a jogsértésre, és támogatottságot szerez az ügynek. Erre a kívánt hatásra utal az angolszász irodalom úgy, hogy egy ügy kapcsán korábban néma csoport vagy áldozat „hangot” kap. A csoport hallhatóvá-láthatóvá tétele katalizátora lehet a belső szervezettségnek, amennyiben a csoport tagjaiban tudatosul, hogy nincsenek egyedül. Jack Greenberg szerint az olyan ügyekben, mint „az elítéltek jogai, az iskolai szegregáció és a munkahelyi diszkrimináció [...] a

class action létfontosságú szerepet játszott[,] lehetősége téve a joghoz való hozzáférést sokak számára, akik egyébként reálisan nem indítottak volna pert”.³⁴

Egyértelműbb előny lehet, hogy a teljes csoport számára megítélt kártérítés eleve jobban átélhetővé teszi a károkozó magatartás valódi hatását. Egy szegregált iskola esetén például érzékeltethető a kár mértéke, ha a teljes érintetti körre – a korábbi és a jelenlegi, esetleg jövőbeli diákokra – vonatkozóan számoljuk össze az alacsonyabb szintű oktatás okozta nem vagyoni és vagyoni károkat, amelyek az alacsonyabb továbbtanulási arányból, a rosszabbul fizető állásokból, a magasabb munkanélküliségi arányból, ezek következményeként az alacsonyabb várható élettartamból fakadnak. Ezeket összesítve minden bizonnyal olyan nagyságú kártérítési összeget kapunk, hogy az nem csak az érintettek kompenzálását szolgálja, hanem a döntéshozókat is a gyakorlat megszüntetésére ösztönzi, továbbá érthetőbbé teszi a szélesebb társadalom számára is, hogy milyen hátrányok származnak az oktatási szegregációból.

A szélesebb közönség is átfogóbb képet kaphat, ha az ügy nagyobb médiafigyelmet kap, ami összességében hatékonyabb elrettentéshez és megelőzéshez vezethet.³⁵ A csoportos perlés maga egy szélesebb stratégia, illetve a politikai figyelemfelhívás és nyomásgyakorlás része lehet, amennyiben felhívja a döntéshozók és a választók figyelmét a jogsértő gyakorlatra.

A számok ereje más tekintetben is működhet. A szexuális visszaélések áldozatait nagyon sok esetben hagyta cserben a jogrendszer; jellemzően bizonyítási nehézségek, az intézményrendszer felkészületlensége vagy egyenes részrehajló működése miatt. Még a *#MeToo* kampányt megelőzően jelentek meg a sajtóban a humorista Bill Cosbyval szembeni vádak. A korábban eredménytelenül próbálkozó vagy a küzdelmet fel sem vállaló áldozatok egyre nagyobb számban vállalták, hogy a nyilvánosság előtt elmondják a történetüket. Ahogy nőtt a megszólalások szá-

ma az áldozatok részéről, a sajtó, a közvélemény, majd a jogrendszer is reagálni kezdett: vádat emeltek ellene, és 2018-ban elítélték. Korábban meglehetősen hatékonyan védekezett azazal, hogy csak pénzt akarnak tőle, hamis vádak alapján. Általában igaz, hogy az egyénileg fellépő áldozatokat könnyebb akár fenyegetéssel, akár egyedi megállapodásokkal eltántorítani attól, hogy jogorvoslatot keressenek, ami megelőzhetné a további jogsértéseket is. Egy ügyvéd szavait idézve, aki motozáshoz levetkőztetett

fogvatartottak csoportját képviselte: „Nehéz egyedül meggyőzni az esküdtszéket arról, hogy igazat monddunk, [de] ha ötven vagy hatvan vagy százezer ember mondja ugyanazt, az átbillenti a mérleget, megváltoztatja az erőviszonyokat.”³⁶

Az esetek összevonásának egyik hatása, hogy a bíróság átfogóbb képet kap az ügyről,³⁷ ami következetesebb gyakorlathoz és megfelelőbb jogorvoslathoz vezethet. Az, hogy a bíróságokra hatással vannak az ügy formálisan nem jogiasított körülményei, illetve hogy a bíróságoknak ezeket a körülményeket figyelembe is kell vennie, fontos állítása a jogi realizmusnak vagy a kritikai jogelméletnek. Henry J. Steiner már a 80-as években úgy látta, hogy az amerikai bíróságok egyre inkább figyelembe veszik a balesetek értékelésénél, hogy sokszor nem elszigetelt esetekről, hanem valamilyen rendszerbe illeszkedő káresetekről van szó; az egyedi megközelítést tehát tágabb, rendszer-szintű, csoportalapú, statisztikai bizonyítékokat is értékelő szemlélet váltja fel.³⁸ Danyl Levinson írja le úgy a jogsértéssel kapcsolatos döntéseket, mint amelyek tranzakciós kárfogalmat használnak, ugyanakkor nem igazítanak el abban a kérdésben, hogy hol húzzuk meg a határt a jogvita szempontjából releváns körülmények és az ezen kívül eső tények között. Sokszor az dönti el, hogy melyik félnek ad igazat a bíróság, hogy hol húzza meg ezt a határt, hogyan kezezi a jogsértést.³⁹

A kisebbségeket érő jogsértések esetén ez azért fontos lépés, mert ezzel válik lehetővé, hogy a közvetlenül nehezebben megfogható diszkriminációt a diszkriminatív hatás alapján, közvetett diszkriminációként bizonyítsunk. Amikor egy rasszista gyakorlat nem írott szabályokon alapszik, és a diszkrimináló tudja, hogy vigyáznia kell a látszatra,⁴⁰ nehéz lehet egyéni ügyekben fellépni a jogsértés ellen. Önmagában az, hogy egy fekete vádlottat olyan esküdtszék ítél el, amelyben nem ülnek fekete esküdtek, nem bizonyíték arra, hogy diszkrimináció történt; ha ugyanez száz és száz esetben szinte kivétel

nélkül ugyanígy zajlott le, az nehezen megdönthető vélelmet állíthat fel az eljárás jogszerűtlensége mellett. A *McCleskey v. Kemp*-ügyben az amerikai legfelső bíróság azért tudta elutasítani a diszkriminatív gyakorlatot statisztikai alapon igazoló beadványt, mert nem fogadta el az egyéni ügyön túlmenő bizonyítékokat – vagyis az egyéni fókusz lehetővé tette, hogy a kisebbséget diszkrimináló gyakorlat jogilag megfoghatatlan maradjon.⁴¹ Ha a bíróság a diszkrimináció érintettjei teljes csoportjának ügyét kénytelen elbírálni, sokkal nehezebbé válik a tágabb bizonyítékok és a releváns kontextus kizárása. *A csoportos eljárás külön rendelkezés nélkül is alkalmas arra, hogy a diszkriminatív gyakorlatot jogilag megragadhatóvá tegye a csak tágabb látószögből észlelhető következmények bizonyítása révén.*

A skála az időben, tárgyban és személyek tekintetében szűkebbektől a tágabb megközelítésekig terjed, és attól függ például a csoportalapú megerősítő intézkedések vagy akár a kvóták alkotmányos megítélése, hogy mennyiben vagyunk hajlandóak múltbeli vagy tágabb csoportot érintő jogsértéseket releváns körülménynek tekinteni annak megítélésekor, hogy történt-e megkülönböztetés. Hasonlóan ellentétes következtetésre juthatunk, ha az állammal vagy a károkozóval való kapcsolatot egyszeri, elszigetelt jelenségnek tekintjük, szemben azzal, ha egy átfogó eseménysorozat egy-egy epizódjaként értékeljük a sérelmezett magatartást. A keretezés nem magától értetődő, ez maga is tárgya a jogvitának. Annak eldöntése, hogy alkalmas-e egy jogvita az összevont eljárásra, mérlegelést igényel. Az amerikai szabályozásban a közös elemek túlsúlya vagy a teljes csoportra vonatkozó jogkövetkezmények olyan szempontok, amelyeket mérlegel a bíróság, amikor a csoport elismeréséről ('class certification') dönt. Ebben a döntésben arról kell indokolást adni, hogy miért (nem) került sor a csoport elismerésére az eljárás keretein belül.

Mindez azért is különösen fontos a kisebbségi jogi jogsértések esetén, mert maga a jogrendszer is lehet elfogult, a szabályai és fórumai révén. Ezt megszüntetni a csoportos perlés intézménye önmagában nem képes, de hatékonyabban szembesítheti a bíróságot magával a dilemmával, indokolásra kényszerítve, ha a csoportos elbírálás miatt kézenfekvő tágabb keret helyett ragaszkodott a szűkebb, egyéni fókuszhoz.

Az Egyesült Államokban a csoportos perlésről folyó vitának fontos kérdése, hogy a *class action* egyes formái nem nyújtanak-e túlzott előnyt az elismert

csoport számára. Az eljárás több olyan sajátosságára hivatkozom itt is, amelyek egyértelműen kedveznek a csoportos perlés eszközt alkalmazó félnek, ugyanakkor ez a hatás éppen a kisebbségi helyzetben élők esetében tűnik a leginkább igazolhatónak: a kisebbségi jogvédelem kiinduló feltevése általában az, hogy a többségi döntéshozatal alapján létrehozott intézményrendszerbe épített hátrányokkal szemben kell kompenzációt nyújtani a kisebbségekhez tartozóknak. Mivel a csoportos perlés ehhez képest egy meglehetősen korlátozott területen használható – ezen a korlátozott területen azonban szerintem hatékony – eszköz, nehezen vethető fel az aggály, hogy bármilyen értelemben túlkompenzálna. Tehát olyan egyenlősítő intézkedésről van szó, amely alkalmas lehet arra, hogy a kisebbséget kedvezőbb helyzetbe hozza a jogérvényesítés terén. *Az egyenlősítő hatásra vonatkozó érvek azt is magukban foglalják, hogy a csoportos perlést érdemes az antidiszkriminációs eszköztár részének tekinteni: olyan eljárási segédletként kezelni, amely más, nem eljárási szabályok mellett segítheti a hátrányos megkülönböztetést eredményező, jogsértő gyakorlatokkal szembeni jogi fellépést.*

A kisebbségi igények érvényesítése előtt tornyosuló egyik legnagyobb akadály a részrehajlás, ami gyakran burkoltan jelentkezik, és ez még nehezebbé teszi az ellene való küzdelmet. Számos jogon kívüli tényező is akadályozhatja a sikeres fellépést. Ha a kisebbség számára hátrányos hozzáállás áthatja a társadalmat, az ahhoz vezet, hogy a jogrendszer bizonyos elemei – a tartalmi és eljárási szabályok, valamint a bíróságok maguk is – a részrehajlás foglyai lehetnek. Ez a felismerés áll a korábban hivatkozott *Carolene*

Products-döntés 4. lábjegyzete és Ely kapcsolódó elmélete⁴² mögött: azok a kisebbségek, amelyek kevésbé számíthatnak a többségi elvű döntéshozatal miatt arra, hogy valaha jogalkotói pozícióba kerüljenek, erősebb bírói védelmet igényelnek. Ez egyúttal válasz arra az ellenvetésre is, mely szerint a kisebbségi jogérvényesítés túlzott megerősítése a demokratikus döntéshozattal megy szembe. Ronald Dworkin meggyőzően fejtette ki, hogy ez a nézet a demokratikus elv félreértésén alapszik,⁴³ és a kisebbség védelme adott esetben éppen a demokrácia mögötti egyenlőségi elvárást segíti a többségi döntéshozatal kisebbségellenes, ezért egyenlőtlenséget erősítő folyamataival szemben. Ráadásul a rendszerszintű, átfogó gyakorlatok megváltoztatását célzó igények esetén ritkán bizonyul elegendőnek a bírósági jogérvényesítés: többnyire törvényhozói, végrehajtói támo-

gatásra is szükség van. Ausztráliában a bíróságok több körben döntöttek az őslakosok részéről felmerülő földigényekről, és minden esetben (ellen)reakció volt tapasztalható a többségi elvű döntéshozatal részéről.⁴⁴ Ez egyúttal a veszéllyel is jár, hogy a politikai hatalmi tényezők szabotálják a hatékony jogorvoslatot (ezért sem biztos, hogy találó „párbeszéd”-ként leírni ezt a folyamatot). Ez valós kockázat, és fontos látni, hogy a csoportos perlés önmagában nem bombabiztos megoldás, csak egy azon eszközök sorában, amelyek valószínűbbé teszik, hogy az egyenlőségért folytatott küzdelem sikerrel jár. A csoportos perlés bevezetése ott kecsegtet leginkább sikerrel, ahol intézményi részrehajlások tapasztalhatók (tehát van mit kompenzálni), ugyanakkor ez a jelenség nem annyira erős, hogy reménytelenné tegye azt, hogy a bíróságok a népszerűtlen igényekkel fellépő, népszerűtlen kisebbségek javára ítéljenek.

Az összevonással növelt fellépési lehetőség biztositókat jelent, hogy ha elmarad a centralizált állami fellépés (pl. az egyenlőségi intézmények, az ügyészség részéről), és az intézményrendszer maga blokkolná az igényérvényesítést, akkor is lehet hatékony a peresítés, egyfajta megerősített magánosított jogérvényesítés ('private enforcement') révén. Hasonló logika működik a (pót)magánvadás eljárásokban vagy a versenyjogban, ahol magánindítvány alapján kényszerítik ki a hatóságok vagy bíróságok a versenyjogi előírások betartását. A csoportos perlés jelentős részben függetlenítheti a garanciákat a központi – esetenként kisebbségellenes – befolyástól, és segíti a jogérvényesítés decentralizálását, illetve demokratizálását, bár nem számolja fel teljesen az intézményes részrehajlásból fakadó egyenlőtlenségeket. A csoportos perlés nem csodaszere, csak egy célzott eszköz, amely más eszközökkel – például a közérdekű igényérvényesítéssel, egyenlőséget célzó állami szakpolitikával és intézményekkel – együtt tudja maximalizálni a jog egyenlősítő potenciálját.

A csoportok és a hozzájuk kapcsolódó szankciók meghatározásával a bíróság rugalmasan tud reagálni a jogsértésre, az okozott kár sajátosságaira. A tanulmány kiinduló állítása volt, hogy miközben a kisebbségi törekvések gyakran csoportosintű elismerést tűznek ki célul, a jogrendszerek ezt gyakran visszautasítják. Az, hogy az elismerés csak egy-egy eljárás keretein belül érvényes, csökkentheti ugyan az értékét, ugyanakkor fontos előnyökkel is jár. Egyrészt az ilyen típusú elismerés jobban képes követni a jogsértés jellegét, megjeleníthetővé tesz belső törésvonalakat – akár alcsoportok ('subclasses') létrehozásával –, másrészt a

csoportok elismerését ellenzők egyik fontos félelmét is kezelhetővé teszi, hiszen nem ad utat az esetleges illiberális gyakorlatoknak. Gyakori érv a csoportjogokkal szemben, hogy azok belső elnyomáshoz vezethetnek.⁴⁵ A csoportos perlés esetén az utóbbi esélye minimális, hiszen a csoport elismerése az eljárásra korlátozódik, működése pedig a jogkövetkezmények alkalmazására, bírói felügyelet alatt, a bíróság által megállapított rend szerint.

A belső törésvonalakra annyiban is válasz a rugalmasság, hogy a kártérítés mértéke tekintettel lehet arra, hogy egy belsőleg tagolt károsult csoport áll a károkozóval szemben. Egyéni ügyekben is előfordul, hogy a bíróság általánosan kártérítést ítél meg.⁴⁶ Elképzelhető olyan eset, ahol lehetetlen, túlzottan nehéz vagy túlzottan (például a kár mértékét meghaladóan) költséges pontosan megállapítani az egyedi károk nagyságát, ugyanakkor jó közelítés adható a károk átlagos mértékeire. A Sanchez-fennsíkon történt megszárlás kapcsán az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság azonos mértékű, tehát egyéniesítés nélküli vagyoni és nem vagyoni kártérítést ítél meg a túlélőknek, valamint az egész csoportot segítő intézkedéseket írt elő.⁴⁷ A Marcos-ügyekben, ahol Ferdinand E. Marcos elnöksége alatt a Fülöp-szigeteken elkövetett jogsértések áldozatait képviselték csoportos per keretében, a bíróság statisztikai mintavételi eljárással állapította meg a kártérítés mértékét, öt kategóriába sorolta az áldozatokat.⁴⁸ Ez a megoldás valahol félúton van a teljes egyéniesítés és az egyenkártérítés között: megjelenik benne az egyéni elem, de csoportosintű egységesítve, számos egyéni elemet félretéve döntött a bíróság arról, hogy kinek mekkora összeg jár.

A Wal-Mart-ügyben viszont úgy döntött az amerikai legfelső bíróság, hogy a munkahelyi diszkrimináció ellen fellépő női alkalmazottak azért nem léphetnek fel csoportként, mert a csoport tagjaival szembeni bánásmód esetről-esetre eltérő volt az egyes menedzseri döntések függvényében.⁴⁹ Nehéz olyan esetet elképzelni, amikor a károsultak helyzete teljesen azonos – még kis mértékű eltérést sem mutat –, az eltérésekre fókuszáló megközelítés pedig könnyen lehetetlenné teheti a csoportos perlést. Ezzel elveszítjük a csoportos perlés valamennyi előnyét, és figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy csoportos perlés esetén is lehetőség van egyéniesítésre. Ugyanakkor nem zárható, hogy számos kisebbségi követelés esetében valóban meghatározóak az eltérések; tehát egyéni elbírálást tesznek szükségessé, és indokolják a csoportos kezelés elutasítását. A bíróságnak a csoport elismerésekor éppen azt kell mérlegelnie, hogy megfe-

A CSOPORTOK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLT SZANKCIÓK MEGHATÁROZÁSÁVAL A BÍRÓSÁG RUGALMASAN TUD REAGÁLNI A JOGSÉRTÉSRE, AZ OKOZOTT KÁR SAJÁTÓSÁGAIRA

lelőbb eljárás formája a csoportos per, mint az egyéni jogviták. Ebben a tanulmányban pusztán amellett érvelnek, hogy a bíróságnak lehetőséget kell adni erre a mérlegelésre, vagyis arra, hogy megfelelő körülmények esetén lehetőség legyen a csoportos perlésre.

A hatékony jogorvoslat érvét érdemes a jogorvoslat különböző típusai és céljai szerint felbontani. A cél megfogalmazható az elkövetett jogsértés minél hatékonyabb jóvátételeként, de a visszatartó erő optimális érvényesítéseként is.⁵⁰ Az intézkedések általában a jogsértő állapot megszüntetésére alkalmasak, míg a kártérítés mindkét irányba fejthet ki hatást: alkalmas az elrettentésre vagy visszatartásra, mivel azal fenyegeti a jogsértőt, hogy hasonlóan fizetésre kötelezzik, de egyúttal kompenzálja is a károsult felet. A csoportos megoldásokat tekintve megállapítható, hogy az intézkedések, a tevésre kötelezés – például a diszkriminatív gyakorlat intézményes felszámolása, szegregáció megszüntetése stb. – általában a felperesek számától függetlenül egy tágabb csoportot érintenek. A csoportos perlés annyival nyújt többet, hogy képviselőt biztosít az érintettek teljes (de legalábbis szélesebb) körének, így kisebb az esélye annak, hogy az érdekeltek egy szűkebb csoportjának érdekeit képviselve a döntés végül szembe megy más érintettek érdekeivel; pusztán azért, mert az utóbbiak nem felek az eljárásban.

Az intézkedésekre és összetettebb bírósági kötelezésekre⁵¹ úgy szokás tekinteni, hogy azok valamilyen intézményes vagy társadalmi gyakorlat megváltoztatását célozzák; érvényre juttatva a jog „átalakító” potenciálját a konzerválás, helyreállítás mellett. Roberto Unger egyenesen „destabilizáló jogok”-ról beszél.⁵² Ugyanakkor ezek a megállapítások a polgári jog kiemelt szankciótípusára, a kártérítésre is igazak: a felelősség megállapítása és a kártérítés kiszabása – különösen akkor, ha az ismétlődő jogsértések miatt az sokszorozódhat –, legalább ennyire befolyásolhatja a (potenciális) jogsértők magatartását. A jogkövetkezmények szélesebb körű alkalmazása hatékonyabban szolgálja azt a célt, hogy jogkövető magatartásra bírja a (potenciális) jogsértőket: „a tömeges kártérítési döntések szabályozási funkciót is betöltenek, alakítják a jogsértők magatartását”.⁵³

Mind az intézkedések, mind a kártérítésre kötelezés alkalmas eszközei lehetnek az olyan makacs és

strukturális jogsértések elleni fellépésnek, mint a rendszerszintű diszkrimináció; sőt, gyakran a jogkövetkezmény-típusok összekapcsolása lesz a leghatékonyabb.⁵⁴ A csoport perben állásának előnyei különösen a kártérítési elemnél jelentkeznek: bár intézkedések esetén is előnyös lehet, hogy egy teljes csoport számára tud jogkövetkezményeket alkalmazni a bíróság – nem csupán egyedi ügyben hozott döntésnek van kisugárzó hatása –, kártérítés és vegyes szankciók esetén fontos, hogy a teljes érintetti körre kiterjedő döntésnél testre szabottabb ítélet szület-

het. A csoportos perlés mint eszköz alkalmas arra, hogy jelentősen kiszélesítse egy bírósági döntés ha-

tását: akár a kompenzációs („múltba néző”), akár a megelőző („jövőbe néző”) jogpolitikai célt veszszük alapul, egy teljes károsult kör összefogása nagyságrenddel megnöveli egy ítélet hatását. Egy oktatási deszeregációs per esetén az érintetti kör egy része abban lehet érdekelt, hogy a korlátozott erőforrásokat a korábban károsultak (a szegregált iskolák volt tanulói) kompenzálására használják, míg a jelenlegi (és leendő) tanulók és szülei inkább a diszkriminatív gyakorlat felszámolására koncentrálnának. Alcsoportok elismerésével a bíróság egyszerre alakíthat ki olyan ösztönzőket, amelyek hatékonyan számolják fel a jogsértő gyakorlatot, és szabhat ki olyan

kártérítési szankciókat, amelyek az áldozatok kompenzálása mellett anyagilag ösztönzik a károkozókat a jogsértő magatartás jövőbeni kerülésére. Ha a jogsértő magatartás szélesebb körre sugárzik ki, a kör minél teljesebb lefedése révén valószínűbb, hogy a kártérítés hagyományos polgári jogi eszközével is elérhető az a cél, hogy olyan helyzet álljon elő az ítélet végrehajtásával, mintha a kár be sem következett volna. Az átfogóbb kártérítés egyúttal hatékonyabban bírja rá a jogsértőt arra, hogy változtasson a gyakorlatán, hiszen nehezebben úszhatja meg, hogy az esetleg szétszórtan jelentkező károkat megtérítse.

Az összefoglalás előtt még két esetkörre térek ki, amelyeket illetően a csoportos perlés megfelelőbb eszköz lehet, mint az egyéni perek. Az egyik a korlátos alperesi források problémája, amely ahhoz vezethet, hogy a megítélt kártérítéshez sokan nem jutnak hozzá, a másik az elévülés kérdése. A probléma illusztrálására álljon itt egy szövetségi bíróságot vezető bíró, Korman főbíró pesszimista kicsengésű meg-

állapítása a holokauszttal összefüggő igények bírósági érvényesítéséről: „Az alternatívva [...] elnyújtott, összetett és nehéz pereskedés volt, melynek révén a felperesi csoport győzelme bizonytalan lett volna. A felperesek nagy részének kora és egészségi állapota miatt is fontosnak tűnt a gyors eredmény. Az idő múlása, a dokumentumok eltűnése, a tanúk halála miatt a felperesek által megszerezhető kártérítés összegét akkor is rendkívül nehéz lett volna pontosan kiszámítani, ha sikerült volna megnyerniük a pert.”⁵⁵

Ez az érvelés jól mutatja az egyéni eljárások korlátait, ugyanakkor számos olyan problémát vet fel, tartalmaz, amely egy csoportos perben kezelhető. A konkrét esetben a svájci alperesek, köztük a kormány, a jogi eljárások alatti nyomásnak engedve olyan bizonyítékokkal álltak elő, amelyek alapján meg lehetett állapítani az igények (az alpereseket gazdagító, holokauszttal összefüggő pénzek) összesített nagyságát, de az egyéniesítés ezek alapján nem volt lehetséges. A bizonyítékok hiányossága mellett az is nehézséget jelentett, hogy a tömeges gyilkosság, a népirtás mint jogsértés éppen azzal járt sok esetben, hogy nem volt túlélő leszármazó, aki igénnyel léphetett volna fel. Mégis nehéz azt elfogadni, hogy emiatt a gyilkosságokból profitáló alperesek a továbbiakban is gazdagodjanak. Azzal, hogy a bíróság egy teljes jogosult csoportot jelöl ki, olyan megoldásokat lehet alkalmazni, amelyek révén a túlélőkön és leszármazottakon vagy például alapítványokon keresztül – célok kijelölésével – nyújthatók az áldozati csoport számára kedvezmények. Ehhez hasonló eszköz az Egyesült Államokban a *cy-près* intézménye, amely a károsult csoporthoz közel álló célokra fordítható kártérítés megítélését teszi lehetővé, tipikusan a károkozással összefüggő közcélra.

A csoportos eljárásban számos áldozat részére biztosítható jogorvoslat, az aktív részvételük nélkül, és olyan helyzetekben is, amikor egyébként az érintettek nem perelnének, illetve kifutnának az időből, akár elévülés, akár az alperesi források kimerülése miatt. A szélesebb körben kárt okozó jogsértések esetében gyakori, hogy a rendelkezésre álló alperesi források nem érik el az okozott kár összegét. A hagyományos, egyéni peres megoldás ahhoz vezethet ilyen esetben, hogy a jobb helyzetben lévő – például jobban informált – áldozatok teljes kártérítést kapnak, míg azoknak, akik „később ébrednek”, már egyáltalán nincs esélyük ellentételezésre. Csoportos elbírálás esetén azonban arányosítható a kifizetés, vagy más módon biztosítható

a méltányosság, hiszen a bíróság egyben látja az igényeket. Ez azzal is járhat, hogy a hátrányosabb helyzetből induló áldozatok nem válnak a jogérvényesítés áldozataivá is: nem esnek el az őket megillető kártérítéstől pusztán azért, mert kevésbé hatékony a jogérvényesítő képességük.

Időben elhúzódó, folyamatos jogsértések – például egy szegregált iskola fenntartása – esetén hosszú időszakokra visszamenően sikerülhet a jogsértést bizonyítani, azokat az éveket is lefedve, amikor a joggyakorlat szerint még nem volt lehetőség a jogérvényesítésre. A konkrét eredmény természetesen az elévülési szabályok fényében változhat, de egy csoportos perben a bíróságnak lehetősége van arra, hogy az azonos, illetve folytonos jogsértésből fakadó igényeket egységesen kezelje.

A csoportos perlés révén könnyebben összekapcsolhatóvá válnak a múltra és a jövőre vonatkozó igények: azoknak a követelése, akik a már elszenvedett jogsértés miatti kártérítést várják az eljárástól, és azoké, akik a további jogsértések megelőzését, a jogsértő helyzet felszámolását kérik a bíróságtól. Az összekapcsolás és az érdekcsoportok képviselője révén az eljárásban jobban artikulált igények mentén jobban remélhető, hogy olyan döntés születik, amely figyelembe veszi valamennyi érintett szempontjait. (Lásd ehhez fentebb a rugalmasság kapcsán tett megállapításokat is.)

A kisebbségi igények gyakran alapulnak történelmi igazságtalanságokon, amelyek nemzedékeken átívelően érvényesültek, és amelyek kapcsán a károsultak és a károk azonosítása nehézkes, a teljes egyéniesítés pedig gyakran lehetetlen. Az Egyesült Államokban nagy vitát kavarázó felvetés a rabszolgák leszármazottainak kárpótlása, de hasonló igények merülnek fel a gyarmatosítás vagy a nemzetépítési törekvések áldozatainak esetében is. A folyamatos jogsértéseknél vagy az el nem évülő kárigényeknél (például népirtás vagy egyes tulajdoni igények esetén) előfordulhat, hogy az időbeli távolság önmagában nehezzé teszi annak megítélését, hogy egyes károsultaknak milyen összeg járna, ugyanakkor indokoltabb is azt az áldozati közösség számára megítélni valamilyen formában, mint azt a károkozással előnyt szerző félnek, vagy akár az államnál hagyni. Itt nem térek ki annak vizsgálatára, hogy mennyiben jótékony hatású a történelmi igazságtalanságokra jogi választ keresni, csak annyit rögzíték, hogy ilyen

irányú akarat esetén a csoportos perlés eszköze lehetővé teszi, hogy nemzedékeken átnyúló, nagyobb számú áldozatot érintő jogsértéseket is kezeljen a bíróság.

A csoportos perlés fentebb vázolt előnyei azok számára is meggyőzőek lehetnek, akik kifejezetten károsnak tartanák kollektív jogok elismerését, hiszen a csoportos perlés az egyéni jogok szintjén is érzékelhető előrelépést hozhat. A csoportos és az egyéni megközelítést lehet egymás mellett, egymást kiegészítve alkalmazni – ahogy a pszichológia terén is kimutatták, hogy az individualista és kollektivistáknak nem egymás rovására vannak jelen bennünk; vannak, akik mindkét területen alacsony, és vannak, akik mindkét területen magas értéket mutatnak.⁵⁶

Hiba lenne, ha a nyugati jogrendszerek ellenséges vagy távolságtartó hozzáállása kollektív szereplők vagy jogosultságokhoz egyértelmű hiányosságként értékelnénk. A kollektív érdekekre hivatkozás könnyen vezethet, és vezetett, tömeges egyéni jogsértésekhez. A csoport elismerése tehát legfeljebb korlátokkal támogatható, és absztrakt hivatkozás helyett konkrét előnyökkel kell igazolni annak szükségességét. Az itt tárgyalt javaslat ráadásul nem feltételezi, hogy meggyőző érveket találunk a kollektív elismerés mellett. Könnyen lehet, hogy erősebb érvek szólnak az egyéni megközelítés fenntartása mellett. A javaslat erénye részben abban áll, hogy az egyéni jogok elismerése mellett képes a csoportok nevében megfogalmazott igények érvényesítésére jogi megoldást kínálni. Nem kell eldöntenünk azt a kérdés, hogy valóban egyéni igények összefoglalásáról van-e szó, vagy az egyénektől részben elkülöníthető, csoport elleni jogsértésről és annak orvoslásáról van szó: a csoportos perlés révén elért jogorvoslat mindenképpen kivetül az egyénekre, mint ahogyan a csoportot célzó jogsértés is kisugárzott annak tagjaira.

A tanulmány abból indult ki, hogy egy tartalmi dilemmára annak közvetlen feloldása nélkül is adható részleges, eljárási válasz. Ugyanakkor ez a szűkebb fókusz nem jelenti azt, hogy a csoportos perlés alkalmazása ne járna átfogóbb, tartalmi változással. Ahogyan tágul a peresíthető igények köre, egyúttal átalakul az arról alkotott képünk is, hogy melyek a jogilag elismerhető és kikényszeríthető igények, jogok, hogy mit jelent a jogilag értelmezhető egyenlőség. Ezt nevezhetjük a csoportos perlés innovációs⁵⁷ képességének: az esetek összeadása tartalmi eredményt hoz, és érvelésem szerint számos előnyt hordoz a kisebbségi jogérvényesítés számára. Különösen fontos ez a populizmus és nativizmus erősödésének korában, amikor a kisebbségek nem sok kedvező fejleményre számíthatnak.

A tanulmány mellett érvelt, hogy a csoportos eljárás, amikor a képviselő egyéni meghatalmazások nélkül is kiterjed nagyobb számú peres félre, nem képes ugyan orvosolni minden problémát, mégis fontos szerepet tölthet be a kisebbségi jogi jogérvényesítésben, kifejezetten a nemzeti, etnikai, faji, vallási kisebbségek és az őslakos népek esetén. Bemutattam, hogy a csoportos jogorvoslat létező megoldás, nemzeti és nemzetközi fórumokon alkalmazzák; sőt, emberi jogi kívánalom azokban az esetekben, amikor igazolható, hogy a csoportos eljárás jelent hatékony jogorvoslatot; illetve olyan megoldás, amely fontos elemévé válhat az antidiszkriminációs eszköztárnak. A javaslat erénye, hogy nem függ attól, hogy egyébként mit gondolunk a kollektív kisebbségi jogok kívánatosságáról; az előnyök jelentős része a szigorúan egyéni jogfelfogás szempontjából is vonzóvá teszi ezt a megoldást.

A közjogi jogsértések gyakran tesztelik a polgári peres eljárás és a hagyományos polgári jogi megközelítés határait. A szélesebb körre kiterjedő, egyszerű ügyletekre nehezebben lebontható igények bírósági kezelése szintén nehézségekbe ütközhet. Kisebbségi jogérvényesítés esetén a két kihívás egyszerre jelentkezik, ezért különösen hasznos olyan eszköz alkalmazása, amelyet ezekre az összetettebb helyzetekre találtak ki.

Először rámutattam néhány kérdésre, amelyet illetően a létező kisebbségi jogi garanciák hiányosak, majd ezekhez kapcsolva áttekintettem, hogy milyen előnyökkel járhat ezen a téren a csoportos eljárás bevezetése. Ennek során kitértem számos, a javaslattal szemben felmerülő ellenvetésre és aggályra. Az első ezek közül, hogy nehéz lehet a csoport határainak megvonása, valamint a megfelelő képviselő biztosítása, amennyiben a csoport akár csak kis mértékben is heterogén. Amellett érveltem, hogy mivel a csoport bírósági elismerése kizárólag az érvényesített igényre szorítkozik, ezek kezelhető nehézségek: alacsony csoport létezésével, képviselő kiválasztásával, az utóbbi munkájának bírósági felügyeletével megfelelő garanciák nyújthatók. A bírói kontroll azt is jelenti, hogy a kollektív jogok kapcsán felmerülő legfőbb aggály, a csoporttagok elnyomása nem jelent valódi veszélyt.

Kritika érheti a megközelítést azért is, mert egyéni meghatalmazások nélkül teszi lehetővé az érintettek jogainak elbírálását. Ennek kapcsán a legfontosabb megállapítás, hogy stratégiai perek esetén számtalan esetben előfordul, hogy akár egyéni, akár közérdekű perekben úgy döntenek el átfogóbb jog-

kérdéseket, hogy az érintettek döntő része semmilyen befolyással nem lehet arra, hogy mikor, milyen ügyet visznek bíróság elé, és milyen módon. Ehhez képest kedvezőbb a csoportos eljárás azon megoldása, amely a megfelelő képviselő biztosítását kifejezetten a bíróság felelősségévé teszi.

Az eljárás kimenetelétől részben függetleníthető az a pozitív hatás, hogy egy-egy kisebbségi jogsértés esetén a csoportot ismerik el, és a jogrendszer komolyan veszi és kezelni próbálja a csoportszinten megfogalmazott igényt. Az összevont elbírálás a méretgazdaságosság révén a szűk értelemben vett hatékonyságot szolgálja: rövidebb idő alatt, egységes formában dönt olyan kiterjedt jogsértésekről is, amelyek egyébként számos jogvitához vezethetnek, ezzel a károsultak mellett a bíróságok leterheltségét is csökkenti, és az alperesek számára is kedvező lehet, hogy mentesülhetnek a további, azonos alapon indított eljárások fenyegetésétől. Az aggregálás művelete szétaprózott igények esetén is lehetővé teheti a gazdaságos jogérvényesítést, valamint a hatékonyabb bizonyítást és képviselőt, az erőforrások összpontosítása pedig alaposabb előkészítést hozhat. Ez segíthet akkor, ha erősebb fél (intézményi szereplő) van az alperesi oldalon; legalább részben ellensúlyozni lehet az alperes erejét. A csoportos perlés kezelheti a kollektívára nagyobb hangsúlyt helyező (jellemzően őslakos) kisebbségi igények jogvédelmét, ezzel kompenzálva az abból fakadó diszkriminációt, hogy a nyugati, egyénre fókuszáló jogrendszerek esetenként nem igazolható módon zárják ki a kollektív igényeket a jogilag elismerhető igények sorából.

A csoportos perlés vezeti a bíróságok kezét abban, hogy hogyan keretezzék az ügyet, hol húzzák meg a jogilag releváns és a kizárandó tények közötti határvonalat. Mivel ebben különösen erősen jelentkezhet az intézményi részrehajlás, a rendszerszintű jogsértő gyakorlatokkal szembeni küzdelemben fontos fegyvert adhatunk a kisebbségi szereplők kezébe a csoport megjelenítésével, az esetek szélesebb körének szükségszerű bemutatásával, a statisztikai bizonyítás könnyebb igazolásával, esetleg a bizonyítási teher megfordításával. Nagyobb számú eset bemutatásával, a kiterjedt hatás érzékeltetésével mind a bíróság, mind a szélesebb közvélemény számára meggyőzőbben mutatható be, hogy miért kívánatos a jogsértő helyzet megszüntetése – gondoljunk a szexuális visszaélésekkel kapcsolatos közelmúltbeli fordulatra, amelynek révén több évtizede zajló jogsértő gyakorlatok kerültek nyilvánosságra, amint egyre nagyobb

számban jelentek meg az áldozatok. Csoportos perlés keretében az áldozatok könnyebben kapnak arcot és hangot, könnyebb a sajtóbeli visszhang révén politikai úton is érvényt szerezni egy-egy kisebbségi követelésnek, továbbá a csoportos perlés maga is katalizátora lehet a kisebbség önszerveződésének.

A csoportos kezelés lehetővé teszi a hatékony fellépést magánszereplők részére akkor is, ha a jogérvényesítéssel megbízott állami szereplő, például kapacitáshiány vagy elfoglaltság miatt, nem lép fel. Tekintve, hogy kisebbségek esetén feltételezhető a gyengébb pozíció, a csoportos perléssel szemben általában felhozott ellenvetés, hogy túl erős helyzetbe hozza a felperest, nem valós veszély: nehéz elképzelni a túlkompenzálást.

A csoportos perlés olyan eljárási keretet jelent, amelyben az összetett esetek is könnyebben kezelhetőek. A bíróság rugalmas módon alakíthatja az érintettek körét, alcsoportok létrehozásával és a jogkövetkezmények szabadabb megállapításával, a kollektív és egyéni elemek összekapcsolásával hatékonyabb jogorvoslatot kínálhat, amely jobban illeszkedik a jogsértés sajátosságaihoz. A bíróság a nehezebben egyéniesíthető jogsértések esetén

A CSOPORTOS PERLÉS VEZETI A BÍRÓSÁGOK KEZÉT ABBAN, HOGY HOGYAN KERETÉZZÉK AZ ÜGYET, HOL HÚZZÁK MEG A JOGILAG RELEVÁNS ÉS A KIZÁRANDÓ TÉNYEK KÖZÖTTI HATÁRVONALAT

átalány kártérítést állapíthat meg a csoport tagjainak, a csoport egészét szolgáló intézkedéseket írhat elő, vagy statisztikai módszerrel részleges egyéniesítést alkalmazhat a szokványosabb egyéni jogkövetkezmények mellett. A csoportos perlés tehát megnyitja az utat a köztes megoldások rugalmas alkalmazása előtt. A csoportos eljárás keretében jól kezelheti a bíróság a hosszú időre visszatekintő, akár nemzedékeken átívelő igények szövevényes jogosulti kérdéseit, vagy azt a problémát, hogy kimerülő alperesi források esetén ne csak a kedvezőbb pozícióból induló, jobban informált és tehetősebb károsultak kapjanak kártérítést. Ebben az értelemben is segítheti a csoportos perlést a joghoz való hozzáférést a társadalom legsérülékenyebb tagjai számára.

A csoportos perlés alkalmazása a kisebbségi jogérvényesítésben olyan innovatív eszköz lehet, amely az áttekintett előnyöknél fogva erősítheti a kisebbségek jogrendszerbe vetett bizalmát, miközben a kollektív jogokkal szemben gyakorta megmutatkozó többségi ellenérzést sem váltja ki. Bár eljárási megoldásról van szó, a fentiek alapján talán látható, hogy a javaslat alkalmazása olyan tartalmi változásokhoz is vezet, amelyek nem csak egyes ügyek kimenetelét fordíthatják meg, de általában alakíthatják a jogról alkotott felfogásunkat, és szélesebbre húzhatják a jogi úton biztosítható kisebbségi igények körét.

JEGYZETEK

1. ÖRKÉNY István: Az élet értelme, in Ö. I.: *Egyperces novellák*, hetedik, bővített kiadás, Budapest, Magvető, 1977, 386.
2. Lásd az Európai Szociális Charta 1995-ben elfogadott kiegészítő jegyzőkönyvét a kollektív panaszok rendszeréről. Néhány kisebbségi tárgyú, (sikeres) kollektív panasz eljárás: Európai Roma Jogok Központja (European Roma Rights Centre, ERRC) Görögország elleni 15/2003. sz. ügye, ERRC Olaszország elleni 27/2004. sz. ügye, ERRC Bulgária elleni 31/2005. sz. ügye, ERRC Bulgária elleni 46/2007. sz. ügye, ERRC Bulgária elleni 48/2008. sz. ügye, ERRC Franciaország elleni 51/2008. sz. ügye, ERRC Portugália elleni 61/2010. sz. ügye, Európai Romák és Utazók Fóruma (European Roma and Travellers Forum, ERTF) Franciaország elleni 64/2011. sz. ügye, ERRC Írország elleni 100/2013. sz. ügye, ERTF Csehország elleni 104/2014. sz. ügye.
3. European Court of Human Rights: *The Pilot-Judgment Procedure. Information note issued by the Registrar*, 2009, 1, http://www.echr.coe.int/Documents/Pilot_judgment_procedure_ENG.pdf
4. Lásd mindenekelött az Aloeboetoe-ügyben, valamint a Plan de Sanchez-i mérsárlásról hozott döntéseket: Aloeboetoe et al. v. Suriname, Reparations and Costs, Judgment, Inter-Am. Ct. H.R. (Sept. 10, 1993); Plan de Sánchez Massacre v. Guatemala, Reparations, Judgment, Inter-Am. Ct. H.R. (Nov. 19, 2004). Az utóbbi esetben egy törzzsel szembeni fellépés során fegyveres és civil erők nemi erőszakot, kínzást és emberölést követtek el. Az ítélet számos szankciót állapított meg, és ezeket egyéniesítés nélkül szabta ki: személyenként 5000 dollár vagyoni és 20 000 dollár nem vagyoni kártérítés; infrastrukturális beruházások (utak, csatornázás, vízellátás, lakhatás, egészségügyi szolgáltatások); a Maya-Achí kultúra (az áldozati törzs kultúrája) kutatása állami pénzen, kétnyelvű iskola létrehozása; emlékkápolna építése és nyilvános bocsánatkérés (két nyelven, az országos médiában).
5. Az afrikai charta, ahogyan arra az elnevezése is utal, mind az emberek, mind a népek jogaival foglalkozik.
6. A Római Statútum 79. cikke szerint a kedvezményezettek a „büntettek sértettjei és családjaik”, ugyanakkor az eljárási szabályok kilátásba helyezik a kollektív megtérítési formát is, ha az megfelelőbbnek látszik: „The Court may order that an award for reparations against a convicted person be made through the Trust Fund where the number of the victims and the scope, forms and modalities of reparations makes a collective award more appropriate.” Rules of Procedure and Evidence, Rule 98(3). Lásd még az Alap Szabályzatának IV. fejezetét a kollektív kárpótlásról: *Regulations of the Trust Fund for Victims*, adopted on 3 December 2005, ICC-ASP/4/Res.3, https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/0CE5967F-EADC-44C9-8CCA-7A7E9AC89C30/140126/ICCASP432Res3_English.pdf.
7. A helyes fordítás „rassz-alapú” lenne, de itt a bevett jogi fogalmat követem.
8. Ez nem normatív lehatárolás, tehát nem jelenti, hogy más csoportok, például az LMBT közösség esetén nem állnának fenn ezek az előnyök, de ebben az írásban ezeket külön nem vizsgálom.
9. *U.S. v. Carolene Products*, 304 U.S. 144, 152 n.4 (1938).
10. Erre a gondolatra építette elméletét Ely: John Hart ELY: *Democracy and Distrust*, Harvard University Press, 1981.
11. Magyarul: 1969. évi 8. törvényerejű rendelet a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről New Yorkban 1965. december 21-én elfogadott nemzetközi egyezmény kihirdetéséről. A felsorolást lásd az 1. cikk (1) bekezdésében.
12. Magyarul: 1976. évi 8. törvényerejű rendelet az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülészakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya kihirdetéséről.
13. Magyarul: 1955. évi 16. törvényerejű rendelet a népirás büntetének megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezmény kihirdetéséről.
14. Susan P. STURM: A Normative Theory of Public Law Remedies, *Georgetown Law Journal*, 1991, 1355–1446, 1378 n.126.
15. Charles TAYLOR: Atomizmus, ford. Miklósi Zoltán, *Café Babel*, 1998/30, 23–30.
16. Gerald E. FRUG: The City as a Legal Concept, *Harvard Law Review*, 1980, 1057–1154.
17. Daryl LEVINSON: Framing Transactions in Constitutional Law, *Yale Law Journal*, 2002, 1311–1390.
18. Will KYMLICKA: *Multicultural Odysseys. Navigating the New International Politics of Diversity*, Oxford University Press, 2007.
19. Lásd az USA föderális polgári eljárásjogi szabályait: Federal Rules of Civil Procedure, Rules 23(a), 23(b)(1), 23(b)(2).
20. Owen M. FISS: The Allure of Individualism, *Iowa Law Review*, 1993, 965–979.
21. Lásd a következő áttekintést: Dinah L. SHELTON – Thordis INGADOTTIR: *The International Criminal Court Reparations to Victims of Crimes (Article 75 of the Rome Statute) and the Trust Fund (Article 79). Recommendations for the Court Rules of Procedure and Evidence*, The Center on International Cooperation, New York University, 1999, elérhető: <http://www.vrwg.org/downloads/reparations.pdf>.
22. Basic Principles and Guidelines on the Right to a

- Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, United Nations General Assembly resolution 60/147 of 16 December 2005.
23. Ez központi érv a kötelező csoportos perlés esetén, ahol kilépésre sincs lehetőség: a *closure* biztosításával bírható rá az alperes, hogy magasabb összeggel váltsa meg a jövőbeli mentesülését hasonló igényektől. „*Opt-out rights [...] are in tension with the objective of any class settlement to achieve closure*”. Richard A. NAGAREDA: Closure in Damage Class Settlements: The Godfather Guide to Opt-out Rights Current Issues in Class Action Litigation, *University of Chicago Legal Forum*, 2003, 141–175, 142.
 24. Brandon L. GARRETT: Aggregation and Constitutional Rights, *Notre Dame Law Review*, 2012, 593–648, 613.
 25. Ezt a csoportosítást lehetővé teszi például az Egyesült Államok polgári eljárási kódexének 23(b)(3) szabálya.
 26. A csoportos perlés és a hatékony elrettentés joggazdasági elemzésére lásd például: David ROSENBERG: Decoupling Deterrence and Compensation Functions in Mass Tort Class Actions for Future Loss, *Virginia Law Review*, 2002, 1871–1919.
 27. David ROSENBERG: Mandatory–Litigation Class Action: The Only Option For Mass Tort Cases, *Harvard Law Review*, 2002, 831–897, 878.
 28. Az Egyesült Nemzetek nyilatkozata az őslakos népek jogairól, elfogadta az ENSZ Közgyűlése 2007. szeptember 13-án, UN GA A/RES/61/295. Nem hivatalos magyar fordításban elérhető: Az Egyesült Nemzetek nyilatkozata az őslakos népek jogairól, ford. Tóth Norbert, *Pro Minoritate*, 2009/3, 120–131.
 29. Lásd a *Selbu*-esetet: Jon Inge Sirum kontra Essand Rénszarvaslegelő Körzet és Riasst/Hylling Rénszarvaslegelő Körzet, 2001. június 21-ei ítélet, no. 4B/2001, Norvég Legfelső Bíróság.
 30. A rénszarvas-legeltetési ügyekben hosszú ideig ez a megközelítés érvényesült, azonban egy hosszú jogvita végén a Högsta Domstolen, a svéd legfelső bíróság is elismerte az „emberemlékezet óta” a területen gyakorolt legeltetési jogokat. TT/Peter Vinthagen Simpson, Sami win long fight for reindeer grazing rights, *The Local Sweden*, 2011. április 27., <https://www.thelocal.se/20110427/33430>.
 31. Az NAACP Legal Defense & Educational Fund érvelése szerint a *class action* „olyan körülmények között is jogorvoslatot nyújt az emberi jogi sérelmekre, amikor az egyének önállóan nem indítanak meg az eljárást, mert nem értesülnek időben, nincsenek meg a szükséges forrásaik, vagy félnek az esetleges retorzióktól”. Brief for the NAACP Legal Defense & Educational Fund, Inc. as Amici Curiae Supporting Respondents, *AT&T Mobility LLC v. Concepcion*, 131 S. Ct. 1740 (2011), 3, elérhető: http://www.americanbar.org/content/dam/aba/publishing/preview/publiced_preview_briefs_pdfs_09_10_09_893_RespondentAmCuNAACP_LDEF.authcheckdam.pdf.
 32. Lásd például Farkas Lilla érzékletes leírását a romajogi fellépés dilemmáiról: FARKAS Lilla: A romajogi mozgalom à la Krúdy, *Fundamentum*, 2018/2–3, 135–153.
 33. GARRETT (24. vj.) 648.
 34. Jack GREENBERG: Civil Rights Class Actions: Procedural Means of Obtaining Substance, *Arizona Law Review*, 1997, 575–586, 585.
 35. „[C]lass action litigation may bring public attention to human rights atrocities.” Kevin R. JOHNSON: International Human Rights Class Actions: New Frontiers for Group Litigation, *Michigan State Law Review*, 2004, 643–670, 655.
 36. William Claiborne ügyvédet idézi Paul KARLSGODT: Class Certification Means “Everything” for Baltimore Arrestees, *ClassActionBlawg.com*, 2009. március 23., <http://classactionblawg.com/2009/03/23/class-certification-means-everything-for-baltimore-arrestees/>.
 37. GARRETT (24. vj.) 613.
 38. Henry J. STEINER: Justification and Social Vision in Common Law Change: The Case of Modern Accident Law, 15 (1983. július) (kiadatlan kézirat, elérhető a jelen tanulmány szerzőjénél).
 39. LEVINSON (17. vj.) 1374–75.
 40. A rasszista gyakorlatok változásairól Amerikában jó áttekintést ad Michael J. KLARMAN: *From Jim Crow to Civil Rights: The Supreme Court and the Struggle for Racial Equality*, Oxford University Press, 2006.
 41. *McCleskey v. Kemp*, 481 U.S. 279 (1987). A diszkriminatív eredmény igazolását a következő ügy alapján zárják ki (és követelik diszkriminatív szándék igazolását) az amerikai bíróságok: *Washington v. Davis*, 426 U.S. 229 (1976).
 42. *United States v. Carolene Products Company*, 304 U.S. 144 (1938), illetve ELY (10. vj.).
 43. Ronald DWORKIN: *Justice for Hedgehogs*, Belknap, 2011, 392–399. Magyarul ugyanerről: Ronald DWORKIN: Mi a demokrácia? *Szuverén*, 2011. február 6., <http://szuveren.hu/vendeglap/ronald-dworkin/mi-a-demokracia>.
 44. *Mabo v Queensland* [1988] HCA 69; (1989) 166 CLR 186 (8 December 1988). A folyamat áttekintésére lásd: Peter H. RUSSELL: *Recognizing Aboriginal Title: The Mabo Case and Indigenous Resistance to English–Settler Colonialism*, University of Toronto Press, 2005.
 45. A probléma egyik klasszikus összefoglalását lásd: Will KYMLICKA: *Multicultural Citizenship*, Oxford University Press, 1995, 163–170.

46. Egy ennél radikálisabb átalakításra lásd David Rosenberg azon javaslatát, hogy a tömeges károk kezelésére szolgáló kártérítési rendszert át kellene állítani az elrettentés célját követve; tehát a károkozóra fókuszálva, abból kiindulva, hogy mi a kármegelőzés társadalmilag optimális szintje. ROSENBERG (27. vj.).
47. Lásd 4. vj.
48. *In re Estate of Marcos*, 103 F.3d 767, 782 (1996).
49. *Wal-Mart Stores, Inc. v. Dukes, et al.*, 564 U.S. 338 (2011).
50. Utóbbi melletti érvekre lásd a joggazdaságtani megközelítést: Steven SHAVELL: *Foundations of the Economic Analysis of Law*, Harvard University Press, 2004, 280–287.
51. Lásd Lewis D. SARGENTICH: *Complex Enforcement*, 1978. március (nem publikált kézirat, Harvard Law School Library).
52. Roberto Mangabeira UNGER: The Critical Legal Studies Movement, *Harvard Law Review*, 1983, 561–675.
53. Michele TARUFFO: Some Remarks on Group Litigation in Comparative Perspective, *Duke Journal of Comparative and International Law*, 2001, 405–421, 410.
54. A csoportos perlés potenciáljáról a rendszerszintű problémákat kezelésére lásd David ROSENBERG: The Causal Connection in Mass Exposure Cases: A ‘Public Law’ Vision of the Tort System, *Harvard Law Review*, 1984, 849–929, 851.
55. *In re Holocaust Victim Assets Litigation*, 105 F.Supp.2d 139, 148 (E.D.N.Y. 2000).
56. Eva G. T. GREEN – Jean-Claude DESCHAMPS – Dario PÁEZ: Variation of Individualism and Collectivism within and between 20 Countries: A Typological Analysis, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 2005/36, 321–339, 322. “[I]t is commonly acknowledged that individualist and collectivist attitudes are not mutually exclusive.”
57. „Innovative” vagy „transformative potential”, lásd például: Robert H. KLONOFF – Edward K. M. BILICH – Suzette M. MALVEAUX: *Class Actions and Other Multi-Party Litigation: Cases and Materials*, West, 2006, 7.